

ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2015, вип. 44(1), с. 126–129

Проаналізовано особливості визнання правочинів недійсними за цивільним законодавством України як способу захисту права власності. Досліджено засоби захисту прав власників в умовах існування недійсних правочинів, що порушують право власності за цивільним законодавством України. Надано пропозиції щодо підвищення ефективності такого способу захисту права власності.

У зв'язку з появою нових норм у Цивільному кодексі України між ним та іншим спеціальним законодавством виникають певні питання щодо недійсності правочинів, а це знижує ефективність такого способу захисту права власності.

Визнання правочинів недійсними із застосуванням відповідних правових наслідків, згідно ст. 16 ЦК України, розглядається як один із способів захисту цивільних прав загалом. Зважаючи на те, що більшість правочинів вчиняється щодо майна, що належить особам на праві власності, цей спосіб захисту можна назвати договірним зобов'язально-правовим способом захисту права власності.

Питання, пов'язані із зобов'язально-правовим захистом права власності у цивільному обороті, досліджували З. В. Ромовська, І. О. Дзера [2], Я. М. Шевченко, Є. А. Суханов, Я. М. Романюк та інші науковці.

Проте, принагідно слід зауважити, що окремі питання, пов'язані із захистом права власності, залишаються невирішеними та дискусійними.

У цьому випадку важливо встановити момент набрання чинності правочину, адже це положення актуальне для двосторонніх правочинів (договорів) про відчуження майна, оскільки згідно зі ст. 210 ЦК України правочин підлягає державній реєстрації лише

у випадках, встановлених законом. Згідно з Постановою Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ “Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав” від 07.02.2014 р. № 5 “право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним. Проте, якщо права на нерухоме майно підлягають державній реєстрації, то право власності у набувача виникає з дня такої реєстрації відповідно до Закону (ст. 334 ЦК) та з урахуванням положення про дію Закону в часі на момент виникнення спірних правовідносин (ст. 5 ЦК)” [5]. Частина 4 ст. 334 ЦК України зазначає, що “права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону”. Тобто Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своїй постанові чітко пов'язує виникнення права власності у покупця з державною реєстрацією права власності. Також зазначає, що “до державної реєстрації права власності за новим набувачем покупець за договором про відчуження майна, виконаним сторонами,

не має права розпоряджатися цим майном, оскільки право власності на нього зберігається за продавцем, проте має право на захист свого володіння на підставі ст. 396 ЦК. При цьому звертає увагу, що після оплати вартості проданого майна і передання його покупцеві, але до державної реєстрації переходу права власності, продавець також не має права ним розпоряджатися, оскільки це майно є предметом виконаного продавцем зобов'язання, яке виникло з договору про відчуження майна (п. 1 частини першої ст. 346 ЦК), а покупець є його законним володільцем”.

Проте, з такою позицією щодо визнання моменту переходу права власності, важко погодитись. Оскільки згідно з позицією Пленуму ВССУ з розгляду цивільних і кримінальних справ після виконання сторонами договору, право власності залишається ще за продавцем, а покупець до моменту державної реєстрації права власності має право на захист свого володіння як законний володільець. Вважаємо, виходячи з того, що право власності є абсолютним правом, яке включає в себе право володіння, користування та розпорядження, то не може одночасно продавець і покупець бути власником майна, що є предметом договору. Згідно з цивільним законодавством договір вважається укладеним з моменту досягнення згоди зі всіх істотних умов договору та дотримання належної форми. Тому вважаємо, що право власності у покупця виникає в момент укладення договору і його нотаріального посвідчення, а не з моменту державної реєстрації права власності. Варто законодавцю внести зміни в ЦК України та в Закон України “Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень”, які вказують на те, що права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації. З метою захисту права власності буде правильно пов'язувати момент виникнення права власності у нового набувача з моментом укладення договору і його посвідчення.

У контексті аналізу недійсності (нікчемності) правочинів як способу захисту права власності актуальним є питання моменту виникнення цивільних прав та обов'язків на

підставі правочинів. На це звертається увага в п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 6 листопада 2009 р. № 9, в якій підкреслюється, що відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання стороною (сторонами) вимог, які встановлені ст. 203 ЦК України, саме на момент вчинення правочину. Не може бути визнано недійсним правочин, що не вчинено.

У зв'язку з цим, судам необхідно правильно визначати момент вчинення правочину (ст. 205–210, 640 ЦК України тощо) [3, 3–8].

Вочевидь, потрібно звернути увагу на наслідки недійсності правочину. Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи. Така можливість суду породила дискусію в науці цивільного права. Зокрема В. В. Джунь зазначає, що такі дії суду порушують принцип диспозитивності, тобто юридичної можливості сторони у процесі вільно розпоряджатися процесуальними правами, яка полягає в можливості сторони за правочином самостійно визначити предмет і зміст позову для захисту свого цивільного права і, зокрема, відмовитися від вимоги про реституцію. У зв'язку з цим автор пропонує застосовувати реституцію лише у випадку подання позивачем вимоги про це [1, 166–167].

Проте, зазначена позиція не є достатньо виваженою, оскільки, якщо відповідач не клопотатиме про застосування двосторонньої реституції, він не повинен повертатись у становище, яке існувало до вчинення недійсного правочину, що прямо суперечить змісту реституції, оскільки п. 1 ст. 216 ЦК України встановлює двосторонній характер поновлення сторін у початковому становищі. Пропонується внести зміни в ч. 5 ст. 216 ЦК України та перефразувати її словами такого змісту: “Наслідки недійсності нікчемного правочину суд може застосувати за клопотанням сторін” для того, щоб усунути плутанину в діяльності суду щодо меж позовних вимог.

Повертаючись до теми дослідження зазначаємо, що О. С. Яворська вважає, що, захищаючи своє право власності через визнан-

ня правочину недійсним, власник, таким чином, може вимагати: 1) повернення майна, що стало предметом правочину, в натурі. Така вимога, на відміну від віндикації, впливає із зобов'язального характеру відносин сторін. Тобто порушення права власності відбулося в межах зобов'язального правовідношення, підстави виникнення якого (правочин, договір) було визнано недійсними; 2) якщо майно не збереглося в натурі, власник має право вимагати відшкодування його вартості за цінами, які існують на момент відшкодування. Саме за цією ознакою визнання правочину недійсним як спосіб захисту права власності відрізняється від віндикації, оскільки предметом віндикації може бути майно в натурі, визначене індивідуальними ознаками. Якщо майно загинуло, то власник має право на відшкодування збитків, а не на віндикацію майна; 3) власник має право на відшкодування збитків, завданих недійсним правочином, та моральної шкоди.

Варто звернути увагу на те, що захист права власності передусім залежить від наслідків недійсності правочину. Загальним наслідком недійсності правочину є реституція. Для застосування реституції достатньо лише недійсності вчиненого правочину та його виконання. При цьому жодні інші обставини не повинні братися до уваги. Правильно відзначає М. Сидоренко про необхідність повернення речі або її компенсації внаслідок учинення недійсного правочину, такі наслідки мають бути розглянуті як безпосередній результат визнання правочину недійсним [6, 130].

Представляє інтерес питання, яке О. С. Яворська назвала “ланцюговою” реституцією, коли майно передане власником контрагенту за правочином, який згодом визнається недійсним. Такий контрагент за наступним правочином відчужив це майно третім особам, вони в свою чергу відчужили майно. Чи можливим є витребування такого майна від цих осіб, якщо первісний правочин визнано недійсним чи він є недійсним на підставі прямої вказівки закону.

Проте думка автора щодо правової природи “ланцюгової” реституції є дещо іншою.

Проблематичним у такому разі буде застосування цивільно-правових наслідків недійсності правочинів, оскільки сторонами правочину, визнаного недійсним, будуть набувачі. Тому в таких випадках необхідно поєднувати визнання правочину недійсним з речово-правовими способами захисту. Ураховуючи положення ст. 216 ЦК України, “застосування реституції та повернення майна за недійсним правочином, можливо тоді, коли предметом спору є правочин за участю власника й першого покупця (набувача)” [4, 29].

Думається, що краще прислухатись до роз'яснень Верховного Суду України, який вважає, що “норма частини першої ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача — з підстав, передбачених частиною першою ст. 388 ЦК України”.

Враховуючи практичний інтерес, в разі порушення права власності слід визнавати недійсним лише перший правочин, унаслідок якого порушено право власності. Видається правильним, якщо справа стосується договору, укладеного самим власником, то його відносини з контрагентом за договором мають договірний (зобов'язальний) характер, отже, і спосіб захисту повинен бути зобов'язальним (наприклад, визнання договору недійсним і застосування реституції як наслідку його недійсності). Але, якщо контрагент власника за недійсним договором у подальшому відчужив одержане від власника за цим договором майно третій особі, то у відносинах з набувачем власник може використати лише речово-правові способи захисту (наприклад, витребування майна з чужого незаконного володіння), оскільки вони (власник і нинішній володілець) не перебували в договірних (зобов'язальних) відносинах один з одним.

Загалом при розгляді зазначеної категорії справ суди правильно вирішують справи, тому визнання недійсним правочину цілком можна вважати окремим способом захисту права власності, яке порушується у зв'язку з недійсністю правочину, оскільки немає вичерпного переліку способів захисту права власності і для того, щоб цей спосіб був ефективним способом захисту права власності в цивільному праві та право власності кожної особи могло бути захищеним, судам слід сприяти однаковому застосуванню та дотриманню вимог чинного законодавства, усуненню недоліків через різні процесуальні способи з урахуванням роз'яснень Верховного суду.



Література

1. Джунь В. В. До питання про обов'язковість застосування реституції у разі неправозгідності угоди //

Вісн. господарського судочинства. — 2002. — № 4. — С. 165–167.

2. Дзера О. В. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України / О. В. Дзера, О. О. Отрадна // Юрид. Україна. — 2003. — № 10. — С. 5–18.

3. Постанова Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 6 листопада 2009 р. // Вісн. Верховного суду України. — 2009. — № 12. — С. 3–8.

4. Презумпція правомірності договору і ввістка // Правовий тиждень. — 2009. — № 16.

5. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ “Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав” від 07.02.2014 р. № 5. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

6. Сидоренко М. Загальні і спеціальні наслідки недійсності угод // Право України. — 2002. — № 11. — С. 130–135.

Доведено, що право власності у покупця виникає в момент укладення договору і його нотаріального посвідчення, а не з моменту державної реєстрації права власності. Враховуючи практичний інтерес розглянутого питання, у разі порушення права власності слід визнавати недійсним лише перший правочин, унаслідок якого порушено право власності. Судам потрібно сприяти однаковому застосуванню та дотриманню вимог чинного законодавства, усуненню недоліків через різні процесуальні способи з урахуванням роз'яснень Верховного суду.

Доказано, что право собственности у покупателя возникает в момент заключения договора и его нотариального удостоверения, а не с момента государственной регистрации права собственности. Учитывая практический интерес рассматриваемого вопроса, в случае нарушения права собственности следует признавать недействительной лишь первую сделку, в результате которой нарушено право собственности. Судам нужно способствовать единообразному применению и соблюдению требований действующего законодательства, устранению недостатков через различные процессуальные способы с учетом разъяснений Верховного суда.

It is proved that the ownership of the buyer there at the time of the contract and its notarization, not the state registration of property rights. Given the practical interest of the issue, in case of violation of property rights should be recognized as invalid, only the first transaction, which is due to a violation of the right to property. Courts need to promote uniform application of and compliance with applicable laws, correct any shortcomings through various procedural methods based on the Supreme Court for clarification.

Надійшла 18 листопада 2014 р.